

הרב יהודה ראק

פרשת בראשית

לעילוי נשמת יהודה בן שלמה ז"ל

סיפורה של חווה - בראשית פרק ד'

מבנהו ונושאו של פרק ד'

הבעיה הכרונולוגית בפרק

פרק ד' בבראשית ידוע בדרך כלל כ'סיפור קין והבל'. אולם, כפי שנראה להלן, הדמות המרכזית בפרק היא דווקא אמם - חווה.

ראשית, נסקור את מבנה הפרק:

א. סיפור לידת קין והבל (פסוקים א-ב).

ב. קורותיהם של קין והבל (ג-טז).

ג. שושלתו של קין, עד קורות למך ובניו (יז-כד).

ד. תיאור לידה נוספת של חווה, לאחר מיתת הבל (כה-כו).

הקטע הרביעי של הפרק בעייתי, שכן סביר להניח כי מבחינת סדר הזמנים הוא קודם לאירועים המתוארים לפניו. מדוע הפרק חורג מהרצף הכרונולוגי?

מבנה זה משונה, גם אם נדחק ונאמר (כשיטת רש"י לפסוק כ"ה, על פי מדרש תנחומא) שכל שבעת הדורות שמאדם ועד למך גדלו וילדו ילדים בטרם נולד שת! נראה שסביר הרבה יותר היה להשלים את תולדותיהם הישירים של אדם וחווה לפני סיפור המשך שושלת קין. צא ולמד מפרק ה', בו לאחר שמספר הכתוב על הולדת שת לאדם (ג'), הוא משלים ומספר על שמונה מאות השנים הנוותרות של אדם, בהם הוא הוליד בנים ובנות, חי עוד כמה שנים עד שלבסוף הוא מת (ד'-ה'), לפני שהפרק ממשיך לספר את תולדות שת (ו'-ח'). כך גם בדורות ההמשך המתוארים שם, וכן המבנה גם בפרק י"א.

סיפור המסגרת של הפרק

נשים לב לנקודה נוספת - פתיחת הפרק וסיום הפרק הם בעלי תכנים ולשוניות דומים, כפי שניתן לראות בטבלה הבאה:

פסוקים כה-כו

וידע אדם עוד את אשתו

ותלד בן ותקרא את שמו שת

כי שת לי אלקים זרע אחר

תחת הבל כי הרגו קין

ולשת גם הוא ילד בן ויקרא את שמו אנוש, אז הוחל לקרא בשם ה'.

פסוקים א-ב

והאדם ידע את חווה אשתו

ותהר ותלד את קין

ותאמר קניתי איש את ה'

ותסף ללדת את אחיו את הבל

ויהי הבל רועה צאן, וקין היה עובד אדמה...²

וביתר הרחבה: שני החלקים פותחים בידיעת אדם את אשתו, וממשיכים בלידת חווה בן ובקריאתה לבן בשם. פתיחת הפרק ממשיכה בסיפור לידת הבל, ובסיום הפרק מוזכר הבל בהקשר קריאת השם שת. סיום הפרק מספר בקצרה על הולדת שת את אנוש ואת המתרחש בימי אנוש, ופתיחת הפרק ממשיכה לרצף סיפורי הכולל את מעשי קין ותולדותיו.

המסקנה של השוואה זו היא כי קיים כאן מבנה ספרותי, בו שני הפסוקים הראשונים (קטע א ברשימה שהוצגה בראשית השיעור) ושני הפסוקים האחרונים (קטע ד) יוצרים סיפור מסגרת, הקובע את עיקר עניינו של הפרק. סיפור המסגרת עוסק בחווה ובלידותיה, ואם כן חווה היא הדמות המרכזית בסיפור. את החטיבה האמצעית של הפרק (קטעים ב - ג) יש לראות בהקשר הרחב יותר של סיפור המסגרת, סיפורה של חווה.

אישוש נוסף לקביעה זו ניתן למצוא במבנה התחבירי של המשפט הראשון בפרק:

והאדם ידע את חווה אשתו, ותהר ותלד את קין, ותאמר קניתי איש את ה'.

משפט זה בנוי בצורה של נושא ולאחריו פועל בזמן עבר ('והאדם ידע'), ולא במבנה השכיח יותר של פועל בזמן עתיד מהופך ולאחריו נושאו התחבירי ('וידע האדם'). באופן כללי, ישנן שתי מטרות אפשריות למבנה כזה: האחת היא להביע ניגוד לנאמר לפניו, והשנייה היא לקבוע כי המתואר בו ארע בעבר הרחוק, כלומר זמן מה קודם להתרחשויות בסיפור. במקרה שלנו בוודאי שלא מדובר בניגוד לנאמר קודם לכן, כיוון שמדובר במשפט הפתיחה של הפרק, ואם כן - מתואר כאן עבר רחוק. מדוע הכתוב מתאר את ידיעת האדם את אשתו כרקע בעבר הרחוק של הסיפור, ולא כאירוע ראשון ברצף הסיפורי? לדעת רש"י (א'), מטרת תיאור זה היא קביעת סדר הזמנים בנוגע לידיעת האדם את אשתו ויציאתם מגן עדן - האדם ידע את אשתו עוד קודם היציאה מגן עדן. פרשנות זו אפשרית רק אם יש לקרוא את הפרק כהמשך לפרק הקודם, אך נראה שהפרק פותח יחידה

1 הדוחק הוא שעל פי שיטה זו עולה כי גיל הלידה הראשונה הממוצע הוא תשע עשרה, שהוא גיל צעיר מאוד במיוחד ביחס לגילאי הלידות הראשונות בפרק ה' ובפרק י"א.

2 ובהמשך - מעשי קין ותולדותיו.

מעשי קין לאור תפיסת חוה

הבאת המנחה ותגובת קין למעשי ה'

כעת, נותר לנו לעמוד על תפקיד החטיבה האמצעית של הפרק - סיפור מעשי קין ותולדותיו (קטעים ב-ג). אמנם חטיבה זו היא עיקר הסיפור מבחינה כמותית, אולם, כאמור, יש לראותה בהקשר של סיפור המסגרת.

נראה כי חטיבה זו באה להעמידנו על התוצאות החינוכיות של הגישה הראשונית של חוה, אותה הנחילה לבנה, קין, כפי שמתבטא בקריאת שמו. נעבור כעת על חלק זה של הסיפור, פרט פרט לפי הסדר, ונראה כיצד מתוארות התוצאות החינוכיות ארוכות הטווח.

קין גדל על ברכי התפיסה הגאוונית והרכושנית, המתבטאת בשם 'קין', וחיפש לבטא אף הוא את שלטונו על העולם סביבו. כך הוא נהיה לעובד אדמה. הבל, לעומת זאת, לא התחנך לרכושנות, והסתפק בצאן, המנותק והחולף.

בחדשו את מושג הקרבת הקרבן, הביא קין "מפרי האדמה מנחה לה" (ג). מתוך השוואה לקרבנו של הבל, שהביא "מבכורות צאנו ומחלבהן", עולה כי קין לא דאג במיוחד לאיכות הקרבן⁵. נראה שקין ראה את הקרבן כהמשך לעסקה בין שותפים: ה' תרם את חלקו להצלחת היבול בכך שהוריד עליהם גשמים, וקין תרם את חלקו בעבודת האדמה; בהתאם לכך, המנחה שקין הביא היא הכרה בחלקו של ה' בשותפות - ולא עבודת ה' וכניעה לפניו. בתפיסה הרכושנית הזו, הנוטלת לעצמה זכות קניין של יצירה גם כלפי ה', קין ממשיך את הקו האידיאולוגי של אמו, חוה.

קין מוסיף לבטא את תפיסתה של חוה בהמשך הסיפור:

וישע ה' אל הבל ואל מנחתו, ואל קין ואל מנחתו לא שעה. ויחר לקין מאוד, ויפלו פניו. (ד-ה).

מבנה הפסוקים מדגיש את הניגוד שבין תגובת ה' למנחתו של הבל לבין תגובת ה' למנחתו של קין. משמעות דגש זה הוא כי התמרמרותו של קין נובעת בעיקר מן הניגוד שבינו לבין אחיו. אם קין היה מקריב לבדו וה' לא היה שועה למנחתו - היה הדבר חורה לו פחות מאשר המצב בו ה' פנה למנחת הבל אך התעלם מן המנחה שלו. תפיסה זו נובעת מן הכוחניות והתחרותיות של קין.

דברי ה' לקין

לאחר שהכתוב מספר לנו על תגובת קין, פונה ה' אל קין ואומר לו כך:

למה חרה לך ולמה נפלו פניך. הלא אם תיטב שאת, ואם לא תיטב לפתח חטאת רובע, ואלו תשוקתו, ואתה תמשול בו. (פסוקים ו' - ז').

ספרותית חדשה. לכן, נראה לפרש כי תפקיד צורת העבר הרחוק כאן הוא להוציא את ידיעת האדם את אשתו מן הסיפור המרכזי של הפרק, על ידי קביעתה ברקע הרחוק של הסיפור; כך, תשומת הלב נתונה להריון וללידה של חוה כאירועי הסיפור המרכזי, ומודגש שהסיפור הוא סיפורה של חוה, ולא של אדם.

גישותיה של חוה

כאמור, שני החלקים של סיפור המסגרת מקבילים זה לזה מבחינת תכניהם ולשוונותיהם. נוכל לעמוד על המסר המרכזי של הסיפור מתוך השוואה ביניהם.

החלק הראשון של סיפור המסגרת (פסוקים א' - ב') מספר על לידת חוה את קין ועל קריאת שמו. ברור שלידת הבל היא אירוע משני ושהבל הוא דמות משנית בסיפור, כפי שנראה מהלשון 'ותוסף'³, מכינוי הבן השני 'אחיו' של הראשון, וממשמעות שמו; בנוסף לכך, הבל הוא פאסיבי בחלק הראשון של הסיפור ונעלם לחלוטין מהמשכו (לאחר שהוא נהרג).

החלק השני של סיפור המסגרת (כ"ה - כ"ו) מספר על לידת חוה את שת ועל קריאת שמו.

בשני השמות - קין ושת - נימוק השם כולל הכרה בכך שה' הוא שייצר את הילד. אולם, מה רב ההבדל בין השמות! נימוק השם 'קין' הוא "קניתי איש את ה'" (פסוק א'), כלומר: עם ה' - חוה מעמידה את עצמה במעמד שווה עם ה', קונה שמים וארץ; ה' וחיה יחדיו, על פי תפיסת חוה, הם אדוני הבן ובעליו, שהרי הם יצרוהו יחדיו. לעומת זאת, הנימוק לשם 'שת' הוא "כי שת לי אלקים זרע אחר, תחת הבל, כי הרגו קין" (כ"ה); כאן הגישה היא שונה לחלוטין - גישה של הכרה בחסדי ה', במתנת הזרע שנתן לה.

אם כן, לפנינו סיפור על התפתחות בגישה של חוה: מגישה של גאווה, רכושנות, תחרותיות והתפארות עצמית של חוה בכוחה היצירתי, לגישה של כניעה והכרת הטוב כלפי ה'.

מה הביא לתמורה זו של חוה?

התשובה לכך רמוזה בדבריה: "כי שת לי אלוקים זרע אחר, תחת הבל, כי הרגו קין". הבל, שבתחילה חוה רק 'הוסיפה' ללדת אותו וראתה אותו כהבל חסר ערך ביחס ל'אחיו', הפך ליקר לליבה של חוה, וכאשר הוא נלקח ממנה - היא למדה להכיר בערכו. יתר על כן - חוה למדה שה' שלקח הוא ה' שנתן, חשה בתלות שלה בה', והבינה שאדנותו ובעלותו של ה' על הילד שונה באופן איכותי מתפקידה בלידתו. כאשר נולד שת, חוה הבינה שה' הוא שנתנו לה, כשם שנתן לה את קין ואת הבל.

3 השווה לקמן, פרק ל"ח פסוק ה'.

4 שלא כפירוש רס"ג, אלא כפירוש יתר המפרשים.

5 עיין בראשית רבה כב:ה, וכן רש"י וראב"ע לפסוק ג'.

תולדות צאצאי קין לאור תפיסות חוה וקין

כאמור לעיל, ה' הטיל על קין את המשימה למשול בחטאת הרובצת לפתחו. בתחילת דרכו קין נכשל והרג את אחיו, אולם בסוף דרכו למד קין לתעל את כוחות היצירה וההשתלטות שבו לכיוון של יצירה חיובית - "ויהי בונה עיר" (י"ז).

שושלת תולדותיו של קין מתארת את הכיוונים השונים אליהם הופנו כוחות היצירה והקניין של צאצאי קין:

בני למך פיתחו טכנולוגיות ויצרו מבנים חברתיים חדשים -

ותלד עדה את יבל, הוא היה אבי ישב אהל ומקנה. ושם אחיו יובל, הוא היה אבי כל תפש כינור ועוגב. וצלה גם הוא ילדה את תובל קין, לוטש כל חרש נחושת וברזל. (כ' - כ"ב).

בכך הם המשיכו את מורשתו של קין בסוף ימיו - בניית העיר.

מאידיך, למך אביהם עוד התבטא - וכנראה אף נהג - באלימות ובשתלטנות:

ויאמר למך לנשיו, עדה וצלה שמען קולי, נשי למך האזינה אמרתי. כי איש הרגתי לפצעי וילד לחברתי. כי שבעתים יוקם קין ולמך שבעים ושבעה. (כ"ג - כ"ד).

לעומת בניו, למך ראה דווקא את דרכו הראשונה של קין כמודל לחיקוי.

נמצא, אפוא, שכשם שתפיסותיו של קין הושפעו מדרכה של אמו, כך התנהגותם של למך ובניו, מבני בניו של קין, הושפעה מדרכו של קין. למעשה, כך, השפיעה חוה, באופן עקיף, לאורך שבעה דורות.

התנהגות קין וצאצאיו, כפי שעולה ממבנה הפרק, היא סיפור התוצאות החינוכיות ארוכות-הטווח של גישתה ותפיסתה של חוה בתקופה שילדה וחינכה את קין. סוף הפרק מדגים את הצד השני של המטבע: מתוך הכרה בחסדי ה' וכניעה כלפיו, חוה קוראת את שם בנה שת, "כי שת לי אלקים זרע אחר תחת הבל, כי הרגו קין" (כה). התוצאה של תפיסה זו הייתה שבניה למדו לחדש דרכים בעבודה ה':

ולשת גם הוא ילד בן ויקרא את שמו אנוש. אז הוחל לקרא בשם ה'.⁶ (כ"ו).

בני קין, שהתחנכו להבלטת הכח והיצירה האישיים, גם כשידעו לנתב את כוחותיהם לטוב, הגיעו רק להישגים של פיתוח טכנולוגיות ומבנים חברתיים. קריאה אמיתית בשם ה', לעומת זאת, יכולה לנבוע רק מכניעה ונסיגה מפני ה', כפי שהתחנכו בני שת.

המפרשים התחבטו בפירוש דברים אלו; לא נכנס כאן לפירושים השונים שניתנו, וגם לא נציע פירוש מפורט של הדברים. אולם, נראה בברור שה' מדבר על סכנה גדולה של התדרדרות לחטא ("לפתח חטאת רבץ"), הנובעת מאישיותו של קין, ועל יכולתו - וממילא גם אחריותו - לבחור לשלוט ביצרו: "ואתה תמשול בו". נראה, על פי המשך הפרק, כי יש כאן אבחנה יסודית של אישיותו של קין: קין הוא בעל כוחות ויצרים חזקים, כוחות של יצירה והשתלטות. כוחות אלו עלולים למשוך אותו לרע, אבל הוא מסוגל - וצריך - לשלוט בהם. ייתכן גם לפרש (ואפשרות זו תלויה בפרשנות הפסוק) שכיוון שמצויים בו יצרים אלו, אזי גם אם הוא ייטיב למשול בהם - הוא יוכל להגיע רק לדרגת 'שאת', אבל לא לשעיה ממש לקרבנותיו, המדרגה אליה הגיע הבל.

לפי דרכנו, היצרים עליהם מדובר כאן הם תוצאה של החינוך שקין קבל מאמו, חינוך שהעלה על נס את היצירה והקניין.

תגובת קין ורצח הבל

לאחר דברי ה', חוזר הכתוב לתאר את מעשי קין:

ויאמר קין אל הבל אחיו, ויהי בהיותם בשדה...⁷ (ח).

המפרשים התקשו בפסוק זה, שהרי הכתוב איננו מוסר, לכאורה, את תוכן האמירה. לכן, נראה שיש לפרש כראב"ע, המסביר כי הרישא של הפסוק מוסבת על הדברים הקודמים, כלומר לאחר שה' הוכיח את קין ("ויאמר ה' אל קין...ואתה תמשול בו"), קין מסר את תוכן דברי ה' להבל. נראה שאין הכוונה לכך שקין סיפר להבל שה' הוכיחו, כי אם כן היה צריך להיות כתוב 'ויספר קין אל הבל אחיו', או 'ויגד קין אל הבל אחיו'; לשון 'אמירה' משמשת תמיד לדיבור ישיר, כציטוט הדברים מפי אמרם⁶, ולכן נראה שכוונת הפסוק היא שקין אמר להבל את דברי ה' בלשונם, כאילו הם מכוונים גם כלפי הבל.

קין איננו מבין, או בוחר שלא להבין, שישנו שוני באישיות בינו לבין אחיו, שוני הגורם להבדל במשימות המוטלות עליהם. רק לקין נאמר שהוא בעל יצרים של כוחנות, יצירה והשתלטות, המטילים עליו אחריות של מלחמת יצר תמידית; לא הרי משימתו של קין בעולם כמשימתו של הבל - ולא הרי הפוטנציאל של הבל כפוטנציאל של קין. אולם, קין, התחרותי והשתלטן, לא היה מוכן לקבל תנאים אלו, ולכן הוא ניסה לכפות את התנאים שהוצבו לו גם על הבל, על מנת להשוות ביניהם; הקנאה והתחרותיות של קין הביאוהו, בסופו של דבר, להשתלט אף על הבל וליטול ממנו את חייו⁷.

6 ראה א. מירסקי, הפיסוק של הסגנון העברי, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ח, עמ' צ ואילך.

7 בעניין ענשו של קין - ראה דברי מו"ר הרב מרדכי ברויאר, פרקי בראשית, עמ' 123 ואילך.